

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Філологічні зошити. Літературознавство:

ЗБІРНИК СТУДЕНТСЬКИХ
НАУКОВИХ СТАТЕЙ

ВИПУСК IV

Рівне – 2016

ББК 83
Ф 54
УДК 82

Філологічні зошити. Літературознавство: зб. студ. наук. ст. Вип. IV / ред. кол. О. М. Кирильчук [та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2016. – 99 с.

У збірнику вміщені студентські наукові розвідки, результати бакалаврських та магістерських досліджень з актуальних проблем українського літературознавства, теорії літератури, компаративістики та методики викладання української літератури. Матеріали збірника можуть бути використані науковцями, студентами, вчителями-словесниками.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 4 від 6 квітня 2016 р.)

Рецензент:

ШАНЮК В.І., кандидат філологічних наук, доцент (Національний університет водного господарства і природокористування).

Редакційна колегія:

ЗАХАРЧУК І.В., доктор філологічних наук, доцент;
БЕСТЮК І.А., кандидат філологічних наук, доцент;
КИРИЛЬЧУК О.М., кандидат філологічних наук, доцент (головний редактор);
КРУПКА М.А., кандидат філологічних наук, доцент;
ТХОРУК Р.Л., кандидат філологічних наук, доцент.

ЗМІСТ

ГУЛЯ ОЛЕНА Естетична унікальність малої прози Юрія Косача.....	5
ГІЛЬ ЛЮДМИЛА «Позичений чоловік» Євгена Гуцала у контексті української химерної прози	10
ЗАРУБА ОКСАНА Феномен матрициду в українській літературі «розстріляного відродження»	14
КИРИЛЬЧУК ЮЛІЯ Досвід війни у контексті етнічного наративу (на прикладі роману А. Кузнєцова «Бабин Яр»).....	18
КРУПКА ЛЮБОМИР Радянське минуле в Сергія Жадана: ностальгія чи розрив.....	25
КУЗЬ ІНЕСА Психіатрична лікарня як простір випробування (на основі роману «На протилежному боці від добра» Василя Рубана)	30
ЛЯСКОВЕЦЬ ЮЛІЯ Література в осяганні травми: голодомор і культурна пам'ять.....	35
МАКСИМЧУК ІВАННА Руйнація особистості як результат негативного впливу соціуму (на прикладі роману «Причепа» Івана Нечуя-Левицького та «Люборацькі» Анатолія Свидницького).....	40
МИКИТЮК НАТАЛІЯ Митець і влада в тоталітарному суспільстві (за романом-тетралогією Докії Гуменної «Діти Чумацького Шляху»)....	44
НЕЧИПОРУК КАТЕРИНА Екзистенція вибору в інтелектуальному романі «Недуга» (1928) Євгена Плужника	48
ОРЛОВСЬКА ОРИСЯ Містично-детективна ніша у моделях сучасної української прози	52
ПАХНЮК КАТЕРИНА «Предание о Гаркуше» в системі читацьких інтересів XVIII – початку XIX століття.....	59

РЯБУШИЦЬ НАТАЛІЯ Часопросторовий вимір прози Миколи Гоголя.....	66
САЙКО ОЛЕНА Художній конфлікт особистості і суспільства у романі Сергія Жадана «Депеш мод».....	71
САХНЕВИЧ ТЕТЯНА Жіноча історія гріхопадіння (за повістю Оксани Забужко «Казка про калинову сопілку»).....	76
СОБЧУК ЛЕСЯ Микола Хвильовий як літературний персонаж роману Уласа Самчука «Темнота».....	82
ЧУБИК ВІТА Моделювання жіночих персонажів у прозі Марії Матіос (на прикладі повістей «Солодка Даруся» та «Москалиця»).....	91
ЯРОШ ТЕТЯНА Звукові імпресії у «Valse mélancolique» Ольги Кобилянської	95

Юлія Кирильчук

Науковий керівник – доктор філ. наук Захарчук І. В.

ДОСВІД ВІЙНИ У КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНОГО НАРАТИВУ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ А. КУЗНЕЦОВА «БАБИН ЯР»)

У статті проаналізовано досвід війни у контексті етнонаціональної ідентичності. Особливу увагу звернено на роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабин Яр».

Ключові слова: *нарратив, етнічна ідентичність, канон літератури, роман-документ, досвід війни.*

The article analyzes the experience of war in the context of ethno-national identity. Particular attention is drawn to the novel-document of Anatoly Kuznetsov «Babi Yar».

Key words: *narrative, ethnic identity, canon of literature, a novel-document, the experience of war.*

Наратив – поняття, яке фіксує спосіб буття розповідного тексту, у якому свідомість і мова, час, людина і світ виявляються тісно взаємопов'язаними. Сприймання особою самої себе відбувається безпосередньо шляхом формування наративів, котрі виявляються у формі важливих для неї подій. Вони, як правило, проходять етапи осмислення та оцінювання, чим і визначається їх важливість. Категоріями наративного аналізу є погляд, факт, подія, фабула, сюжет, мотив.

Після здобуття Україною незалежності відбувається природна активізація інтересу до історії. В науковій спільноті присутня тенденція до написання багатоетнічної історії України, «поступове усвідомлення того, що меншини слід включити в новий наратив української історії – і не як «інших», а як складову колективного «ми», важливий елемент української історії, котрий відрізняв її від історії інших земель» [5, 7]. Повернення українському народові його історії в усій її повноті розпочалося в 60-х роках ХХ ст., і нині триває процес зняття всіляких заборон й анексії історичної спадщини, спотворень і фальсифікацій, що закономірно призводить до появи літератури, яка ґрунтується на фактах та документах. Відповідно відбувається перезавантаження історичних наративів в контексті множинності етнічної ідентичності. Література акумулює аналогічні процеси: українська література культурний досвід різних народів. У цьому контексті особливого значення набуває перечитування художньо-документальної прози.

Актуальність дослідження зумовлена потребою аналізу художньо-документальної прози, присвяченої досвіду війни та окупації. Саме ці історичні події суттєво вплинули на зміну української літератури. При цьому ми спираємося на думку, що художньо-документальна проза здатна активізувати динаміку нових підходів до минулого, надати поштовх до вирішення проблем гуманістичного, соціально-етнічного та естетичного

характеру, що має безпосередній вплив на творення художніх цінностей. Такий підхід дозволить скласти істотно багатшу мозаїку української літератури та усвідомити те, ким є люди в екстремальній ситуації. У центрі уваги нашої розвідки – роман Анатолія Кузнецова «Бабин Яр».

Сам автор у підлітковому віці пережив Другу світову війну, разом із родиною мешкав на Куренівці в Києві. В основі цього роману-документу – щоденникові записи А. Кузнецова та спогади очевидців про період окупації Києва й масове знищення фашистами людей в урочищі Бабин Яр. У цьому творі гомодієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації – розповідає історію, де сам опиняється у подвійній ролі: і як персонаж, і як викладава субстанція. У розповіді синтезовано і переплетено як фактичні події, так і їх авторська рецепція та інтерпретація.

А. Кузнецов зазначає, що щоденник він почав писати у 14 років, «по гарячих слідах записав усе, що бачив, чув і знав про Бабин Яр» [4, 14]. Поштовхом до такої роботи стало емоційне потрясіння, пережите від усвідомлення трагедійності тогочасних подій: блукаючи Бабиним Яром після звільнення Києва від фашистів, хлопчик іде по незвичному на вигляд піску цього урочища, піску сірого кольору, й раптом розуміє, що це не пісок, а попіл людей. Уява дитини допомагає досягнути масштаби біди – це попіл не однієї людини, а десятків тисяч.

Уся книга Анатолія Кузнецова побудована за принципом дії уяви: спочатку актуалізовано якісь події, потім вони утворюють нові зв'язки, і людина робить висновок. Якщо в першій частині автор ніби безпристрасно описує жахливі події, то в другій – починає в найбільш значимих для себе фразах писати великі літери, показуючи зміну акцентів. У третій частині виникає новий образ, умотивований попереднім досвідом автора: «У Бабиному Яру лежать ЛЮДИ» [4, 359]. Отже, Друга світова війна осмислюється у творі як час страждань і вбивств.

Письменник розповідає, що мешканці столиці України по-різному сприйняли факт нацистської окупації. Так, дід Толі й сусідка Кузнецових, Олена Павлівна із «радісним замилюванням, з торжеством», бо «радянська босяцька влада закінчилася» [4, 21]. Не лише на Куренівці – бідній околиці Києва – тішилися з цього, багато мешканців інших районів міста теж зраділи цій події: «Тротуар швидко наповнювався, люди бігли з усіх боків, і всі вони дивилися на [німецьку] армаду вражено, починали посміхатися німцям» [4, 23]. А старі люди вийшли зустрічати німців із традиційними для українців хлібом-сіллю.

Усі вони вважали радянську владу несправедливою: «Більшовики самі у народі все крали та втридорога продавали» [4, 27]. Ніхто зі знайомих Кузнецова не цікавився політикою, вони, змучені «судомною бідністю», просто хотіли наїстися вволю і мати житло, радянську владу «вважали мачухою» і не вірили її красивим словам про братерство й «земний рай у туманному майбутньому» [4, 29-31]. Вони згадували, що за царя можна було вільно купити ситець, а за більшовиків за відрізом тканини потрібно було вистояти в черзі день, нарікали, що комуністи «буржуїв скинули, а самі ще

більшими буржуями зробилися» [4, 47]. Тому перед початком окупації, коли радянські війська вже залишили Київ, а фашисти ще не ввійшли до міста, кияни радісно кинулися безкарно грабувати державні магазини. Вони ніби мстилися радянській владі за своє злиденне життя. Навіть Толя приніс додому гирі з прилавка, керосинову лампу та шітки – усе, що йому вдалося знайти в розбитому продуктовому магазині.

Зачарування рожевощокими німцями швидко минає. Олена Павлівна уже розповідає про те, що фашисти грабують не державну власність, а мешканців. Толя теж записує: «Полізли скрізь, як у себе вдома, забрали картоплю, капусту, помідори», «війська тягнули все, як саранча» [4, 27]. Дід Толі, Федір Власович Семерик, резонно зауважує: «Я й забув, що їхнє право переможців: три дні грабувати все, що хочуть» [4, 26]. Коли ж грабіж не припинився і на п'ятий день, дід уточнив: «Київ – велике місто, столиця, його розграбувати не так легко, от їм і дали п'ять днів» [4, 57]. Звичайно, старий чоловік помилився. Грабунки в Києві тривали протягом усієї окупації.

Усі ці люди живуть звичайним життям, мають прості мрії. Старий чоловік, якому вже 72 роки, хотів би купити перший справжній костюм, мати вдома запас їжі на два дні та пасти корову на колгоспному лузі. Таким людям «найменше усього потрібна була війна», проте їм, «як на зло, найбільше під час війни дістається» [4, 44].

Частина ж киян фашистів зустріла насторожено. Так, мама Толі, Марія Федорівна Кузнецова, про німців думала «із жахом, не очікуючи нічого хорошого» [4, 42]. Захищає радянську владу й бабуся Толі, Марфа Юхимівна, кажучи, що радянська влада людям пенсію дала.

До того ж, сусіди до окупації не замислювалися над національною приналежністю один одного, адже в мешканців міста було притлумлено почуття національної ідентичності. Усі вчинки людей вкладалися в схему: добро-зло, справедливо-несправедливо. Так, коли Толя наважується взяти участь у грабежі гастроному, його сусід осудливо-іронічно каже: «А ось і Толя награбував. Іди скажи матері, нехай наб'є тебе» [4, 27].

Як стверджують етнопсихологи, упереджене ставлення до інших етнічних спільнот відсутнє у дітей до 13 років, тому справжнім потрясінням для Толі став німецький плакат «Жиди, ляхи і москалі – найлютіші вороги України!» [4, 50]. Він дав поштовх до першого кроку в етнічній ідентифікації: «Моя мати – українка, батько – росіянин. Наполовину українець, наполовину «москаль», я, отже, ворог сам собі» [4, 50]. Як на дванадцятирічного підлітка, висновок образний і глибокий. А далі хлопчик із жахом розуміє, що його друзі теж не українці за походженням: один – напів'єврей, другий – напівполяк. Все це Толя вважає безглуздя, «чортівнею» і запитує у бабусі, що ж робити. Мудра стара жінка не вдається до розлогих пояснень, а просто каже: «Не звертай уваги, синку, то дурні написали» [4, 50]. Бабуся лише вчила Толю розрізняти добрих і злих людей: «Не довіряй, синку, людям, які носять кашкет насунутим на очі. Це злі люди. Це і про німців, і про росіян, про всіх» [4, 52].

Як бачимо, дорослі усіляко намагаються відгородити дитину від появи етнічних упереджень. Із тексту зрозуміло, чому бабуся саме так відповіла на запитання онука – це була її життєва позиція, адже Марфа Юхимівна – надзвичайно добра, «у неї не було жодного ворога, а по всій вулиці були лише друзі» [4, 38]. Така поведінкова реакція старшої жінки – результат державної політики. Радянська влада намагалася сформувати єдину націю – радянський народ. У цій абстрактній спільноті ніхто не повинен був підкреслювати свою національну приналежність, настійно формувався концепт «єдиної колиски - Русі», «загальної тисячолітньої історії», «спільної боротьби братніх народів». Неприхована демонстрація етнічної приналежності могла коштувати людині посади, свободи, тому звичайні люди здебільшого себе національно не ідентифікували

Цьому також сприяла політика інтернаціоналізації колективної пам'яті, визнання російської мови мовою спілкування на теренах багатонаціональної країни, масова міграція населення. Найбільш помітними ці явища були у великих промислових центрах, де люди особливо швидко асимілювалися.

Ще однією причиною того, що населення не цікавилось етнічною приналежністю, була тотальна бідність, коли люди просто мали вижити і не мали часу цікавитися іншими аспектами життя. І це, незважаючи на те, що у паспорті громадянина СРСР існувала графа «національність». Ось чому Толя констатує: «І якщо було щось на світі, що найменше нас цікавило, то це питання нашого походження і національності. Ми всі училися в українській школі. Наша рідна мова була українська. Тільки потім я розібрався, хто є хто, і що ми гібриди: напівполяк, напів'єврей і напівукраїнець» [4, 104].

Хоча етнічних конфліктів у Києві напередодні війни не було, проте більшість мешканців володіла інформацією про те, що в окремих районах міста компактно проживають люди однієї національності. Навіть діти знали, що у Києві євреї жили на Подолі. «Цей найбільш жахливий район Києва можна було розпізнати лише за одним тяжким запахом – суміші гнилі, дешевого жиру й білизни, що сохне. Тут споконвіку жила єврейська злидота: шевці, кравці, вуглярі, бляхарі, вантажники, лимарі, спекулянти, злодії. Двори без зелені, смердючі ями для сміття, похилені повітки, повні великих товстих пацюків, туалети з вигрібними ямами і роями мух, запилені й брудні вулички, будинки, що руйнуються, вологі підвали – таким був шумний, плодючий, нещасний Поділ» [4, 71]. Але євреї викликали лише співчуття: «Убогі, темні, такі жалюгідні» [4, 69].

Лише фашисти примусили людей звернути увагу на те, що вони різні. Робили це методами пропаганди: поширювали листівки, наголошували на цьому в газетах. Так, у листівці, що закликала червоноармійців здаватися в полон, містився беззмістовний пароль, який потрібно було сказати будь-якому німецькому солдатові: «Бий жида-політрука просить морда цеглини» [4, 105]. У газеті, що видавалася на окупованій території, була стаття під назвою «Найбільший ворог народу – жид», у ній ішлося про найважливіше завдання української інтелігенції на окупованій фашистами території: «Наше

завдання – відновити зруйновану жидо-більшовиками українську національну культуру» [4, 113]. Запрошуючи киян їхати на роботу до Німеччини, фашисти писали: «Ви повинні радіти, що можете виїхати в Німеччину. Там ви будете працювати разом із робітниками інших європейських країн і тим самим допоможете виграти війну проти ворогів усього світу – жидів і більшовиків» [4, 193]. Фашисти, до того ж, у концтаборі євреїв селили в окрему землянку й цинічно називали її мешканців гіль-командою (небесною командою) [4, 223]. Поліцаї українського походження під час «сортування» людей, що прибували до Бабиного Яру, теж послуговувалися фашистськими критеріями: «євреї» та «наші люди»: «Це наші люди, /.../, їх треба випустить», – сказав якийсь поліцай [4, 83].

Унаслідок навіювання агресивних установок почало проявлятися негативне ставлення однієї етнічної групи до іншої. Після того, як Толя прочитав оголошення про організований збір євреїв, він «несподівано для самого себе, навіть якимось стихійно, подумав: «А! Ну і що? От нехай ідуть у свою Палестину. Досить, розжиріли! Тут Україна, а вони, бачите, розплодилися, розселилися, як клопи. Нехай ідуть, без них краще буде» [4, 70]. Такі думки здаються неорганічними, адже щойно хлопчик співчував цим людям. Дитина, яка привчена багато читати, некритично сприйняла надруковану інформацію. Навіть про свого друга Толя думає зловороже: «І Шурка Маца – теж жид пархатий, хитрий, вредний, скільки книжок у мене зажилив!» [4, 70]. Окупантам вдалося викликати ненависть до євреїв тому, що мешканці Києва здебільшого не любили радянську владу, оскільки через бідність не могли задовольнити своїх найпростіших матеріальних потреб. А фашисти позиціонували себе визволителями, які точно знали, хто винен у тяжкому житті звичайних людей. Імплицитна інформація листівок та газетних статей «бий-жида-ворога» стала джерелом хибних уявлень.

Таким чином, окупанти, маніпулюючи свідомістю громадян, сформуvalи негативний образ євреїв, життя яких стало нестерпним: із одного боку, їх переслідували фашисти, з іншого – ті, з ким жили в одному місті.

Письменник докладно описує ходу євреїв вулицями Києва 29 вересня 1941 року. Натовп киян зібрався біля Подолу. Хтось дивився і зітхав, хтось підсміювався, хто вигукував лайки. А одна стара жінка вихопила в такої ж старої єврейки з рук валізу і забігла у свій двір. Нещасна бабуся плакала, кричала, проклинала і жалілася, але на воротах стали здоровенні чоловіки, а натовп, похиливши голови, сунувся далі. Ніхто не заступився за обікрадену. Толя зазирнув у шпарину паркану й побачив у дворі купу відібраних речей. Відкритий грабунок і мовчання оточення породжують у душі підлітка жаль і співчуття до скривджених. І Толя вже із прикрістю думає: «Та навіщо це все? – думав, забувши вчорашній антисемітизм. – Ні, це жорстоко, це несправедливо» [4, 71]. Серед киян були люди, котрі співчували євреям.

Ставлення до євреїв змінюється ще більше, коли люди зрозуміли що усіх чекає страта в Бабиному Яру. Одна родина росіян протягом двох років

ховає єврейську сім'ю, відмурувавши для утікачів сховок у власній кімнаті. Інші переховують дівчину, якій вдалося утекти від розстрілу.

Навіть окремі німці намагалися допомогти євреям. Так, Діна Проничева згадувала, як фашист наказав їй витирати велике вікно і пояснював, що вона повинна зробити: «Та зрозумій ти хоч трішки. Начальство пішло. Я даю тобі ганчірку, щоб ти утекла. Ти витирай вікно і дивись у вікно, куди втікати. Та зрозумій ти, думм-копф, дурна голова!» [4, 87].

Проте знаходилися й ті, хто був активним антисемітом протягом усієї окупації. Так, Анатолій Кузнецов називає конкретну особу, Параску Деркач, яка просто полювала за євреями, що переховувалися. Приходила до схованки й вимагала золото та гроші за своє мовчання. Їй віддавали все, що мали, а вона йшла в поліцію, заявляла й отримувала ще й винагороду від окупаційної влади. Коли ж фашисти перестали платити, Параска разом із своїм чоловіком із дозволу німців грабувала порожні єврейські квартири. Після війни ця жінка не раз говорила сусідам: «Ви думаєте, що то кінець війни? Ото, ще не те буде. Сюди повернуться німці, звідти прийде Китай – тоді ми жидам ще не такий Бабин Яр влаштуємо!» [4, 119].

Навіть учорашні друзі-однокласники ставали ворогами. Володимира Давидова заарештував Жора Пузенко. Відбулося це цілком банально. Зустрілися хлопці, розговорилися. Пузенко показав пістолет і, посміхаючись, сказав: «Що це ти, Володько, вулицями ходиш? Ти ж жид?» [4, 223]. Давидов запитав, чи йому не соромно. Отримав цинічну відповідь: «Ні, я за це гроші отримую» [4, 223].

Самі ж євреї не були готові до того, що їх розстріляють, адже, «коли вийшов наказ, дев'ять євреїв із десяти не знали про якісь фашистські звірства над євреями. /.../ З іншого боку, старі розповідали, як німці були в Україні у 1918 році й тоді євреїв не чіпали, навпаки, досить непогано ставилися до них, тому що мова схожа і все таке» [4, 78]. Також небагаті євреї вважали себе непричетними до важливих подій: «Бідні люди, усе життя працюємо, гірше не буде. Ми вирішили залишитися» [4, 108].

Принажуючи євреїв, фашисти допомагали вижити під час війни так званим фольксдойче – особам німецького походження. Дівчинка Ляля Енгстрем, фінка, однокласниця Толі, розказала це йому і показала продуктивний набір, який їй видали в магазині. На багато років хлопець зненавидів подругу, хоча «десь у глибині душі і розумів: до чого тут Лялька?» [4, 125].

Автор постійно присутній у тексті: окремі розділи так і називаються: «Від автора» (у кожній частині), «До читачів», «Розділ останній. Сучасне». Його думки сконцентровано навколо «жахів війни». Розповідаючи про своє ставлення до підручників історії, він наголошує: «Інколи історія здається збіговиськом царств, дат, ідіотських битв, якими я чомусь маю захоплюватися. Та ще – книжних жахів, підлості й підлості, дурості на юродстві» [4, 48]. Звертаючись до читача, він пропонує задіяти уяву: «А уявіть собі, що ви народилися на одну історичну мить раніше, і це вже ваше

життя, а не книжне читиво. /.../ Я запрошую вас: увійдіть у мою долю, уявіть, що ви живете в моїй оболонці й іншої у вас немає, і вам 12 років, і у світі йде війна, і невідомо, що буде далі» [4, 49].

Анатолій Кузнецов, komponуючи матеріал, так розташовує епізоди, щоб постійно взаємодіяли протилежні категорії. Адже добро стає відчутним лише тоді, коли поруч існує зло.

Отже, кияни по-різному сприйняли окупацію міста та по-різному відреагували на антисемітські заклики фашистів. До 1941 року мешканці міста не виявляли упередженого ставлення до представників цієї національності, хоча й знали про особливості менталітету євреїв. Нейтральне ставлення до представників різних народів різними способами намагалася сформувані радянська влада. Фашисти у тогочасних засобах інформації сформували образ ворога – більшовиків і євреїв. І частина звичайних людей піддалася цьому навіюванню, а частина зуміла зберегти критичне мислення. Спроби допомогти євреям робили також і німці. При цьому вік людини, її національна приналежність не були визначальними категоріями для розпізнавання загальнолюдських цінностей.

Роман-документ Анатолія Кузнецова актуалізував етнічні наративи війни, виклики, що привніс Голокост в українське суспільство. «Бабин Яр» показав, що джерелом фашизму є приниження людської гідності, неповага до іншого, також письменник довів, що людина в екстремальній ситуації може й повинна залишатися гуманістом.

Джерела:

1. Гатальська С. Наратив як особлива епістемологічна реальність / С. Гатальська // Вісник Міжнародного Соломонового університету. – К., 2002. – № 8.
2. Кафарський В. Етнологія / В. Кафарський, Б. Савчук. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
3. Коваль М. Бабин Яр (вересень 1941- вересень 1943) / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 53 – 62.
4. Кузнецов А. Бабий яр / А. Кузнецов. – М. : «Посев», 1973. – 352 с.
5. Плохій С. Якої історії потребує Україна? / С. Плохій. // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 5-12.
6. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій / Поль Рікер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. — 2-е вид., доп. — Львів: Літопис, 2001. — С. 288—304.